

УДК 930(477): 821.161.2[Лаз7] «1927/1929»(045)

DOI: 10.31651/2076-5908-2022-1-106-114

БЕРЕГОВИЙ Сергій Ігорович,

кандидат історичних наук, доцент кафедри гуманітарних дисциплін Національний університет харчових технологій, м. Київ, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5053-3767>, e-mail: beregovoi_serg@ukr.net

СИЛКА Оксана Захарівна,

докторка історичних наук, доцентка, членкиня Національної спілки краєзнавців України, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0406-1938>, e-mail: omedalieva@ukr.net

ПАРИЗЬКИЙ ЕМІГРАНТ ІЗ УКРАЇНСЬКОЮ ДУШЕЮ: РЕФЛЕКСІЇ БОРИСА ЛАЗАРЕВСЬКОГО НА ПРЕЗЕНТАЦІЮ УКРАЇНСТВА У 1927–1929 рр.

Актуальність проблематики дослідження полягає у введенні в українську історіографію змісту рукописів, зокрема щоденникових записів, представників української інтелігенції, які у перші десятиліття ХХ ст. опинилися в еміграції. Мета статті полягає у введенні до українського наукового простору унікального історичного джерела, яким є «Щоденник» Бориса Лазаревського за 1927–1929 рр., розширенні проблематики досліджень рукописної спадщини представників української культури в еміграції 20–30-х рр. ХХ ст. «Щоденник», так би мовити, густо помережений українським маркером. Це листи з України від родичів із коментарями, спогади про батька О. М. Лазаревського, міркування на історичні і політичні теми (останніх небагато), записи про враження від українських художніх вечорів і концертів. У пропонованих матеріалах вперше подаються уривки з документа, які доповнюють аналіз поглядів та переконань письменника стосовно «українського питання» в середовищі паризьких емігрантів. У статті частково висвітлено ставлення Бориса Олександровича до питань української ідентичності та української державності, представлено листування з видатним українським композитом та всесвітньо відомим диригентом, фундатором української національної професійної музичної школи Олександром Кошицем (1875–1944 рр.) Окремлено подальші перспективи наукових досліджень.

Ключові слова: епістолярії, українська еміграція 1920–30-х рр., українська культура, українська література, Борис Лазаревський, Олександр Кошиць, капела «Думка».

Постановка проблеми. Дослідження культурного середовища української європейської еміграції першої половини ХХ ст. є одним із актуальних напрямків у вивченні проблематики збереження науково-культурної спадщини України в умовах роз'єданого інтелектуального середовища 20 – 30-х рр. ХХ ст. Актуальність теми зумовлена введенням до українського наукового простору неоприлюднених, або частково представлених в сучасній історіографії, щоденникових записів письменників, науковців, військових, священників, зміст яких, безумовно, доповнить наше уявлення про ментальні риси, психологічні та поведінкові реакції емігрантів, і, відповідно, стане ключем до розуміння контексту історичного періоду та середовища. Одним із таких джерел – є «Щоденник» Бориса Олександровича Лазаревського (1871–1936 рр.) – українського та російського письменника-белетриста, сина відомого українського історика О. М. Лазаревського (1834–1902 рр.). «Щоденник» – це умовна назва, яку вживають дослідники щодо річних збірників записів, листів, різного роду вклейок, які Б. Лазаревський накопичував протягом життя. Існує версія, що за своє життя він уклав близько 60 томів. Рукописні матеріали Б. Лазаревського представлені українською, російською та французькою мовами. Усі томи доемігрантського періоду зберігаються в архівах Російської Федерації. Відомості про існування «Щоденників» Б. Лазаревського-емігранта в сучасній історіографії обмежуються двома томами – за 1925 та 1927–1929 рр. В Україні, у приватному архіві кандидата історичних наук, доцента С. І. Берегового зберігається останній том із відомих. Усвідомлюючи особливу наукову цінність записів Б. Лазаревського, автори пропонованої статті кілька років проводять кропітку роботу щодо аналізу та публікації частин «Щоденника». Усі цитати зі «Щоденника» за 1927–1929 рр. з українознавчої проблематики, наведені у публікації, до української історіографії вводяться вперше.

Аналіз останніх публікацій. Українська історіографія дослідження життєвого шляху та літературно-наукової спадщини Б. Лазаревського презентована кількома сучасними дослідженнями. Так, матеріали загального характеру представлені текстами П. Ротача та П. Усенка [1;2], опубліковано роботу Б. Лазаревського у перекладі з російської на українську «Темна ніч» [3], В. Піскуном частково введено листування Бориса Олександровича [4] побіжно згадується його особистість в історичному дослідженні М. Смольницької [5, 257]. Звертаємо увагу на публікації про родину Лазаревських, і, зокрема Бориса Олександровича, сумського краєзнавця І. Лисого. У бібліографії його робіт представлені: «Життєвий та творчий шлях Б. О. Лазаревського», «Старший син», «Як вшановували Кобзаря», «Антон Чехов і Борис Лазаревський» та інші [6; 7; 8; 9; 10].

Вперше введення змісту «Щоденника» за 1927–1929 рр. було розпочате І. Гончаренком – військовим кореспондентом Другої світової війни та українським радянським поетом. Так, він у 1966 р. оприлюднив зміст раніше невідомих чотирьох листів письменника О. Купріна (1870–1938 рр.) до Б. Лазаревського за 1928 р. [11] Продовжувачем відкриття для наукового загалу «Щоденника» стала донька І. Гончаренка – Оксана Іванівна Гончаренко (1940–2016 рр.) – філологиня, літературна редакторка Київської студії документальних фільмів. Вона підняла питання українськості Б. Лазаревського на прикладі його записів про Російсько-японську війну 1904–1905 рр. [12] та зустрічі з емігрантами-українцями, зокрема із композитором та диригентом Олександром Кошицем (1875–1944 рр.) [13]. Третій етап у дослідженні «Щоденника» в українській історіографії пов'язаний вже з онуком І. Гончаренка – С. Береговим [14].

Отже, робота над оприлюдненням повного змісту «Щоденника» Б. Лазаревського за 1927–1929 рр. триває.

Мета статті полягає в оприлюдненні тих частин «Щоденника», які «помережені українським маркером», а саме: думок про Україну, оцінок тих чи інших подій життя і культури, зв'язків із українцями в еміграції, публікацій україномовної літературної спадщини тощо.

Виклад основного матеріалу. Вперше в історіографії поняття «українофілія Б. Лазаревського» запропонувала М. Михайлова. Вона вивчала питання українства Б. Лазаревського на основі аналізу змісту його збірника «Голос Родины», та, чи не вперше, повернула письменника до кола української культури [15]. До згаданого паризького збірника 1928 р. увійшло кілька оповідань Бориса Олександровича, у змісті якого М. Михайлова виокремила українські «маркери». Серед них і зустріч із земляком із с. Бубни Роменського повіту що на Полтавщині, і задум написати оповідання про кохання Єлизавети Петрівни з чернігівським козаком Андрієм Розумом, і згадки про Конотоп і Бахмач. Висновок історикині звучить більш ніж переконливо: «інтонаційний лад збірки змушує думати, що минуле для Лазаревського вагомніше, ніж будь-які, навіть щасливі можливості, що відкриває майбутнє. А минуле – це образ рідної української землі».

Українська історикиня В. Піскун опрацювала у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України два листи Б. Лазаревського до українського політичного та громадського діяча М. Шаповала (1882–1932 рр.) від 1924 року, проаналізувала та опублікувала їх. Головний лейтмотив був сформульований авторкою достатньо об'ємно: «Родина Лазаревських відіграла неабияку роль у житті українського суспільства у ХІХ – на початку ХХ ст. Міцне закорінення в українську культуру спонукало їх до розмаїтої праці на благо вітчизни, утримувало від зміни української національної ідентичності під тиском історичних обставин, в яких вони опинялись» [4, 124]. В. Піскун переконана, що рідною мовою Б. Лазаревського була саме українська, адже «його занурення в українську культуру було настільки глибоким, що навіть російські тексти, написані ним упродовж життя, помережені українськими «маркерами» [4, 125].

О. Гончаренко своїми дослідженнями розпочала вивчення та аналіз «Щоденника» 1927–1929 рр. щодо українських «маркерів». Зокрема, вона розшифрувала запис Б. Лазаревського про події 1904–1905 рр., у яких він робить наголос на українському питанні початку ХХ ст.: «Вспомнил и я, сколько украинской крови полилось за Россию... И каких людей крови. Ведь фамилии Кондратенко, Науменко и Рашевский – совсем не похожи на фамилию Куропаткин; ... много, много дала Украина России... А что получила в благодарность? Так мы не увидим. Внуки увидят... А гвардейская кавалерия, а гвардейская пехота... - 75%

українцев полягли и в благодарность получили большевиков из Петербурга и из Москвы, но не из Киева и не из Полтавы...» [17, 269]. Цей абзац демонструє український патріотизм Б. Лазаревського, його ставлення до більшовизму та певний прогноз на майбутнє. У свою чергу, О. Гончаренко, на основі цих записів зробила висновок, «Тож славно воювали українці в часи російсько-японської війни (1904–1905). От тільки – певно, зовсім забули про це «старші» брати» [12, 13].

Українство Б. Лазаревського – цікава тема для дослідження. Починаючи від великого українського роду Лазаревських, освітньо-інтелектуального київського оточення, через співпрацю з українськими часописами у Києві («Киевская старина», «Літературно-науковий вісник»), до публікацій українською мовою окремих видань («Святе місто» 1902 р., «Земляки» 1905 р., «Уляна» 1906 р., «Початок життя» 1912 р.) та в українських часописах в еміграції («Дніпро», «Тризуб»). Окрема проблематика – це участь Бориса Лазаревського у роботі паризького «Українського літературного гуртка» як члена й очільника (у 1932–1936 рр.) та чимало іншого. Символічно, та у 1936 р. Борис Олександрович був похований за кошти україномовного журналу «Тризуб».

У «Щоденнику» за 1927–1929 рр. міститься чимало записів про Україну та українство. Це – листи з України від родичів із коментарями, спогади про батька О. М. Лазаревського, міркування на історичні і політичні теми (останніх небагато), цікавими є записи про враження від українських художніх вечорів і концертів, чимало думок і висловів про Україну, про її історію і майбутнє. Водночас, численні записи ще не розшифровані – тому дослідження тривають. Говорячи про українство Бориса Лазаревського, яким воно виглядає на сторінках його «Щоденника», наводимо кілька загальних міркувань.

Б. Лазаревський, вочевидь не мав тісних контактів із колами української політичної чи культурної еліти. Ніхто із подібних осіб не був серед його друзів. Доволі близькі стосунки мав лише з О. Кошицем (1875–1944 рр.), із яким був знайомий ще до 1917 р., зустрічався у Києві, Севастополі, пізніше у Празі, Парижі, листувався з ним. О. Кошиць як і О. Лазаревський подекуди різко і з боєм пише про низький стан організованості та культури української громади в еміграції, брак досвіду. Про це свідчить, зокрема, лист до Бориса Олександровича від 28.03.1925 р. з Рочестера, який зберігся у щоденниковому томі за 1925 р. У ньому, виділяємо наступні тези: «Цілий майже рік ходжу між «буттям і небуттям», але про це нікому не кажу, та мабуть і всі це бачать, тільки мені не кажуть... Зробився «живим трупом» і єдина різниця від Св. Лазаря, що не смержу. ... Невже Ви ще й досі такий ідеаліст, що думаєте, що американські українці цікавляться літературою, та й до того ще й гроші за це платять!?! ... Американське українство складається із двох верств: попи і стадо. ... Попи ведуть буквально середньовічну релігійну боротьбу, зо всіма аксесуарами ієзуїтських прийомів, та стрижуть своє стадо...» [16, 675–676].

«Щоденник» за 1927–1929 рр. повідомляє і факти дружнього спілкування Бориса Лазаревського з братами Андрієм та Олексою Чехівськими. Андрій (1879–1941 рр.) був українським співаком, дипломатом-аташе Посольства Української Народної Республіки у Римі. Вже в еміграції у Парижі брати створили український хор. Диригентом став Андрій. У «Щоденнику» містяться концертні програмки хору братів Чехівських: «Концерт на користь потерпілих від повені в Україні (Галичина)» за 25 грудня 1927 р. та «Концерт на вечорі пам'яті Тараса Шевченка» за 31 березня 1928 р. На згадку про Шевченківський вечір вклеєно видруковану машинописом французькою мовою «Програму концерту, присвяченого роковинам Т. Шевченка ПРОГРАМА (Salle de l'Union Chretienne des Jeunes Gens, 14 rue de Treviso. Paris IX)». Рефлексія Бориса Олександровича на цей вечір виглядає так: «Вечер показал как упала украинская громада... Хор малюсенький, чтецы ужасны... и только одна галичанка, а не наднипрянка Якимець читала так, что Тарас ее бы расцеловал – пришел бы в такой буйный восторг, в который привела его когда то М. О. Марко – Вовчок. Алешка Чехивский поет хорошо, но без восторга по отношению к словам поэта» [17, 62]. Після цього запису у «Щоденнику» міститься невелика фотокартка Марії Якимець із її автографом.

У «Щоденнику» від 27 грудня 1929 р. вклеєне запрошення Б. Лазаревському відвідати збори «Комитета Помощи писателям и ученым», яке відбулось на квартирі Н. Теффі (sis. – Н. О. Лохвицька (1872–1952 рр.), російська письменниця). Характерним для свого самоусвідомлення є наступний запис Бориса Олександровича, три рядки тексту якого

підкреслені червоним олівцем: «Русские всегда и везде опаздывают, я русским себя не чувствую ... и потому пришел первым и был принят моею хозяйкой... [17, 216].

Ще один український епізод, на який ми звертаємо увагу – це цінний спогад Бориса Олександровича про зустріч із О. Кошицем, після якої композитор власноруч написав у «Щоденнику» автограф пісні. Ця пісня – «Ой було в брата три сестриці» із підписом «О. Кошиць 7.X-28 р. Шампінї», була написана синім олівцем на аркуші ніжно-бузкового кольору [17, 179 зв.]. Справа в тому, що у 1928 р. О. Кошиць тимчасово проживав у А. Чехівського в районі Шампінї поблизу Парижа. І саме 7 жовтня 1928 р. композитора і відвідав Б. Лазаревський: «Я поехал в Шампиньи повидать А. А. Кошица. Был необычайно красивый, тихий осенний день. И может быть поэтому также необычайно спокойно думалось. Приехал в Шампиньи... Ах как велика красота Марны в тихий день октября в рамке уже чуть начавших желтеть деревьев. Никогда я не забуду этого пейзажа с обрывистыми берегами... Голубая лодочка с рыбаком, водоросли... Тишина и воздух озонистый, и небо прозрачное. Андрей Чихивский встретил меня... На вопрос о Кошице ответил: «Він працює... Книгу пише про хор, укладає рецензії по всіх країнах Земної кулі». Я довольно долго ждал пока вышел один из немногих, воистину великих людей современной Украины... Он не только говорил он делал в самые тяжкие дня Украины, – показывал всему миру – как талантлив наш народ и сколько тысяч песен создал этот народ... И какие это песни... Большевикам – красноотрядам эти песни не интересны и не нужны... Но их духовное влияние на народ (наших времен) было огромное... А Кошиц А. А., что тот аккумулятор, который сконцентрировал в себе лучи солнечной музыки, которую даже рабство не исказило... И наоборот: большевистская «свобода» кастрировала. Вышел сам Александр Кошиц, он показался мне ниже ростом, хотя не постаревшим, но лицо будто отекло. Нет прежнего живота... Поцеловались... Он как все стареющие люди заговорил о своих хворостях... Кошиц здесь с женой. Дальше он стал рассказывать, что труд его будет на 500–600 страниц по-украински, – объективный, только о музыке, только рецензии больших музыкантов... Нам подали обед на троих – он, я и его жена... После я предложил пройтись. Пошли вдвоем. И оба залюбовались Марной и ее берегами. Страшно подумать в 1918 году здесь были немцы. А теперь в такой день – рай земной... *Говорили об Украине. Никак не можем понять почему русские так боятся самостоятельности и не понимают, что стремление к самостоятельности – органическое... Процесс скорее естественный чем политический, а значит вне воли человеческой...* (sic. – курсив наш – С.Б., О.С.). Посидели в кафе над водою. Еще и еще говорили. Пошли домой... Я спросил его, как слова «Ой у полі при тополі». Он сел на траву и написал. Да... Большой, прекрасный день», записав Борис Олександрович у «Щоденник» [17, 178–180].

Доля виявились неприхильною до О. Кошиця стосовно його планів повернутися у 1928 р. до України. Йому було відмовлено.

За 13 липня 1928 р. у «Щоденнику» вклеєно вирізок з анонсом про «Вечір українського слова» (sic.- напевне з російської газети – С. Б., О. С.): 1 rue Pierre-Levee, 1 Salle Conference, Metro, Parmentier. Серед виконавців (переважно молоді поети, декламатори, музиканти) зазначений і Б. Лазаревський. І знову після самої події, у «Щоденнику» письменник резюмує у характерному контексті: «...кріме Маруси все бездарно провінціально і неумно. Особливо неумно було вступительное слово Якимчук (sic. – ведучий вечора, особа якого не встановлена) он не знает украинского языка. Сказанное на каком то жаргоне нельзя было даже определить с левого или с правого берега, ибо так не говорят ни на правом ни на левом берегу. А мову конечно прежде всего создает народ, а художественная литература обрабатывает. Но где же она. Вкраїна Каміняря? Публика была совсем новая. Откуда?» [17, 121].

І знову, вчоргове, у «Щоденнику», автор критично ставиться до «українськості» навіть близьких знайомих і приятелів: «...увидел Миколу Шаповала и Миколу Циглинского (sis. - ймовірно М. Г. Цеглинський (1883–1956 рр.), український журналіст і літературний критик – С.Б., О.С.) из Америки. И Микола Шаповал подтвердил мнение Якимчука будто язык Шевченко не идеальный украинский язык... А Циглинский, что единственный украинский классик – это автор «Энеиды» шуточной... Это меня привело в недоумение. Не только плохо знают, но и плохо чувствуют мои земляки. ... И от Киева в 1919 г. и до сих пор видел только одного земляка, который и знает и чувствует – это Александра Кошица» [17, 184 зв. – 185].

Автор «Щоденника» високо цінує професійну майстерність, а головніше культурницьку місію створеної О. Кошицем «Республіканської хорової капели», яка стала справжнім посланцем-дипломатом до народів світу у тяжкі для України часи визвольних змагань. Він прекрасно знає про те, що ініціатива відправити колектив у тривале турне і всіляко її підтримувати належала Симону Петлюрі. У О. Кошиця Б. Лазаревський цінував не лише талант, але і ті риси, яких сам мав обмаль. Це – природна сила українського характеру, який не піддається жодному іноземному впливу, насамперед русифікації, крім того, беззастережна відданість національній справі і енергійна безкорислива громадська робота над її втіленням.

Із О. Кошицем, його колективом та, і в цілому, з українською культурою, пов'язаний досить цікавий фрагмент «Щоденника», який ми розлого процитуємо. Мова йде про відгук на концерт першого і єдиного туру хорової капели «Думка» із радянської України у Парижі, на якому Б. Лазаревський був присутній: «24.02.1929: «Сегодня Вовочка (sis. – знайомий, син знайомого – С.Б., О.С.) подарил мне не мелкое, но сильное переживание по поводу Украины. Через силу, больной и все же пошел... Едва попали. Ведь дешевые билеты были проданы...

Начали не скоро. Вышли дівчата и парубки в странных костюмах, в костюмах будущей Украины. Белые платья и внизу вышит кусок плахты. Чоловіки в українських сорочках, но вышитых неярко и в длинных черных штанах. Среднее между поляками и чехами. Этнографически так оно и есть, и так оно и будет, и было ощущение, что я взглянул на 50 лет вперед... Интересно, но почему то больно. Если бы отец мой встал из гроба и взглянул на Гиривку или зашел бы в Украинскую академию наук в Киеве, то вероятно припомнил нечто позабытое...

Пение... «Світе та не гріє». Техника и дисциплина колоссальные, но не слышно народных мелодий или они так обструганы, что от них ничего не осталось. Сам Городовенко (sis – Н.Ф. Городовенко (1885–1964), художній керівник капели «Думка» – С.Б., О.С.) маленький юркий... Дівчаточки милі и ноги не как у чешек, но ни одной улыбки как куклы... И ярким пятном выделяется расставившая ноги черная іудейка, да еще в очках.. Рабыни! Рабыни печали!

И почему то сразу вспомнилась «Майская ночь» Миколи Васильевича... и мачеха ведьма в прозрачности которой виделось что-то черное, которое было панночке – трудно угадать, но конечно было. А ведьма конечно агентша Г.П.У... В антракте еврейской голи по-французски исполнили «Интернационал», но на него никто не обратил внимания, а раздались голоса с требованием «Заповіт!». Городовенко подумал и без слов и движений сказал своему хору «Заповіт». Многие и я в том числе встали.

В антракте Кошиц ходил и таинственно улыбался и разводил руками... Но что удивительно Алешка Чехивский с ним. Значит помирились. Два крупных хора и противоположные украинские хормейстры (?), их из истории Украины не вычеркнешь. Сургучев подошел – он ученик Кошица ...

И как истинный хохол Кошиц ему сказал :

– Я бачив у Москві Ваші «Скрипки», ну і толкові, ну і толкові... Вот и главное. Многие из русских ничего не поняли, в том смысле, что думали, будто украинский хор это мужицкий хор должен быть. Страшно, страшно было думать, что все эти несчастные должны вернуться в Киев под власть московского Кремля... Ах как они придушены. Никогда при царях не были так придушены. Ни одной улыбки....

Хор Кошица гулял в антрактах среди публики, подходили в партер, петляючи разговаривали с публикой о костюмах. А эти что – солдаты в отказ. Страшная картина. Механизм пения идеален, но души казацкой нет, ни одной мелодии церковной, – ведь все хоры пошли из Киевского Братского монастыря» [17, 257, 258].

У 2019 р. Україна відзначила 100-літній ювілей від створення та 90-річчя від першого закордонного виступу славетного хору «Думка» у Франції. Науковці відгукнулися на цю подію низкою історичних та історіографічних розвідок, загальний зміст яких полягав у «визнанні беззаперечного тріумфу» капели [18]. Власне, процитований вище уривок зі «Щоденника», у когорті з іншими свідченнями українських емігрантів, повинен доповнити джерельний матеріал, на основі якого науковці отримають можливість об'єктивно вивчати закордонний тур «Думки». На нашу думку, освічений і досвідчений поціновувач музики Б. Лазаревський зробив досить цікаві спостереження, і дав, в цілому, вірні оцінки. Він гостро відчував фальш пропагандистських моментів у гастролях, пильне стеження за поведінкою

артистів, межі, які виставлялись у репертуарі тощо. Він завжди болісно реагував на намагання замулити очі на політику «большевиків» культурними акціями.

Наприкінці «Щоденника» його автор записав резюме на статтю-спогад свого дореволюційного приятеля Миколи Калишевича (sis. – М.В. Калишевич (1881–1941), журналіст, літературний критик – С.Б., О.С.) про життя, побут і культуру українців у ХІХ ст. (газетна вирізка вклеєна там само): «...в этой статье чувствуется как дорог ему голос родины, хотя бы и голос давно умолкший или из прекрасного тенора превратившийся в бляение большевицким козлам. Украина: чем больше назад – тем прекраснее, а чем больше вперед – тем ужаснее. Б.Л.» [17, 343, 344].

О. Лазаревський схилився як перед культурними авторитетами, перед такими людьми як О. Кошиць, перед тими, хто в еміграції поширювали українську культуру. Підтримуючи контакти з представниками культури, відвідуючи культурні заходи, Борис Олександровича, водночас, не проводив активної громадської діяльності, а політичних акцій, взагалі, намагався уникати: «Политика меня не интересует», – записав він у «Щоденнику» від 15.11.1927 р. [17, 6].

Доволі часто у своїх емігрантських записах Б. Лазаревський звертався до образу Батька – Олександра Матвійовича Лазаревського, який для нього завжди залишався моральним авторитетом, ідеалом українця. Такою ж ідеальною постаттю, справжнім лицарем української національної ідеї він бачив Симона Петлюру. На сторінках «Щоденника» є згадка про відвідання Б. Лазаревським могили С. Петлюри 16 червня 1928 р. у супроводі молодого художника Н. Н. Гвоздьова (1911–1937 рр.) учня художньої школи В. Шухаєва (1887–1973 рр.). Запис «Щоденника» про цей день є цікавим щодо міркувань Б. Лазаревського про Україну. Після відвідин школи відбулась вулична зустріч із знайомою та її приятелем: «это русский мужичок довольно сметливый. Говорил о большевиках. Лошадь может сбросить седока, но сама себя сбросить не может. Так и русский народ – он большевик сам, как же он себя сбросит?

Если это так, то у меня все же надежда на украинский народ, по крайней мере на правобережников, у которых с русскими кроме православия – похожего мало. Вернулся к Гвоздеву и с ним пошли на кладбище Montparnasse – были у Петлюры и Мопассана. Украинский шрифт и стиль (крест на плите) очень заинтересовали Гвоздева» [17, 108].

Смерть Головного отамана Б. Лазаревський, безумовно, сприймав не лише як тяжкий удар по українській громаді, а як власну трагедію, тому й неодноразово без усяких офіційних приводів бував на могилі. Не можливо без хвилювання читати нарис Б. Лазаревського «Обличья Симона Петлюры» у збірці, що присвячена десятиріччю від його загибелі у журналі «Тризуб». Говорячи про скромність, приязність, простоту у поведінці та одязі героя автор висловлює своє ставлення до нього: «Наче у простому сірому папері було загорнуто щось дуже дороге. Це дороге зветься гаряча любов до своєї країни, до своїх людей». У нарисі письменник згадував, що вперше бачив С. Петлюру на ювілейному вечорі Миколи Вороного у січні 1919 р. у Києві за Директорії, коли «...ще не насмілювалися наблизитись до Дніпра москалі... Минуло від отих часів майже не двадцять років, – пише Лазаревський, – що-ж скоїлося? Отой самий Микола Вороний, що так щиро, трохи не присягався вмерти за незалежну, вільну... але переклав мовою українською Інтернаціонал. І досі живе Вороний на залежній від большевиків землі поневоленій. А той, що, вітаючи поета, тільки коротеньку промову сказав, не присягаючися, не б'ючи себе в груди, той не покоровився ворогам. Не мав сили дивитися, як мільйони пропадають з голоду, як мучили ся люде на своїй родючій, багатій, українській землі» [19, 29–30].

Автор нарису, вболіваючи за долю українців, мабуть добре знав і про Голодомор і про тотальне нищення культурної еліти. Але, на жаль, не був обізнаний, що М. Вороний, який повернувся до СРСР з Польщі у 1926 р., вже зійшов на свою голгофу у 1934 р. із тавром «польського шпигуна» (загинув у 1938 р.).

І наостанок, декілька міркувань про психологію Б. Лазаревського. Він – людина непростого душевного і психічного складу. Віруючий християнин без марновірства, але містик із впевненістю, що деякі обрані, до яких і він себе відносить, здатні заглядати у потойбічне, бачити майбутнє у сновидіннях. Лець не щодня починав «Щоденник» із опису свого чергового сну. Взагалі дивує здатність людини так часто бачити і запам'ятовувати сни, перечитуючи свої записи, звіряти з ними те, що збулось.

Дехто із дослідників писав, що містиком Б.Лазаревського зробила раптова смерть дружини, що незадовго до цього зрадила його з коханцем і з якою він миттєво розлучився. Невдовзі помер і неповнолітній син від цього шлюбу, а дві дочки виховувались у сім'ї сестри дружини. Другий шлюб також розпався в період революційних потрясінь, і в еміграції письменник жив одинаком, щоправда поновив стосунки з доньками, що мешкали: одна – у Польщі, інша – в Україні, тепло листувався з ними. Самотність, як лейтмотив емігрантського життя була типовим явищем, однак у випадку Б. Лазаревського вона посилювалась ще й його душевним станом. Попри свою доброзичливість і приязність до людей, Борис Лазаревський жив і помер самотнім, не в ліжку, а раптово, їдучи в справах у метро на станції Богренелль 25 вересня 1936 р., рівно через чотири місяці після свого нарисуреквієму по С. Петлюрі, який ми вже цитували. Тихо був похований на паризькому кладовищі Тье за участі і кошти громади журналу «Тризуб» (про це є спогад близької людини), однак місце поховання на сьогодні невідоме.

Отже, аналізуючи записи «Щоденника» переконаємось у тому, що у письменника в еміграції загострились переживання від розриву з Україною та малою батьківщиною, якими були рідні Конотоп чи Гирівка, почуття власної вини за свій розірваний ментальний зв'язок із ними. Для свого, навіть найближчого російського оточення, письменник залишався малоросом і за своєю вимовою і за м'якістю характеру та гумору. Він гостро переживав, що ніхто з культурних великоросів зовсім не обізнаний із українською літературою, наукою, історією. На останній сторінці «Щоденника» окремо складений список історичних осіб та подій часів Гетьманщини: «Лівобережна. Б. Хмельницький. Виговський. Ю. Хмельницький. Брюховецький – зрадник. Многогрішний. Іван Скоропадський. Правобережна. Петро Дорошенко 1681. Бахчисарайський договір. Ів. Ст. Мазепа. Скоропадський. Полуботок – смерть П. І. Колегія. Данило Апостол. Єлизавета. Кирило – Олексій Розумовський. Катерина – вража баба». Відповідь на питання, з якою метою Борис Олександрович уклав цей перелік, залишається відкритою до появи нових джерельних матеріалів. «Щоденник» Бориса Олександровича Лазаревського за 1927–1928 рр. (як власні рукописи, так і його кореспонденція), є цінним і важливим першоджерелом, вивчення, аналіз та публікація змісту якого доповнить сучасну українську історіографію у питаннях дослідження української еміграції 20-х рр. ХХ ст.

Список використаної літератури

1. Ротач П. П. Лазаревський Борис Олександрович / П. П. Ротач // Українська літературна енциклопедія. – Київ, 1995. – Т. 3. – С. 125.
2. Усенко П. Г. Лазаревський Борис Олександрович / П. Г. Усенко // Енциклопедія історії України. – Київ, 2009. – С. 23–25.
3. Лазаревський Б. Темна ніч / Б. Лазаревський // Всесвіт. – 2008. – № 7–8. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.vsesvit-journal.com/old/content/view/485/41/>
4. Піскун В. М. «Землякам політика, а мені здається треба вперед культура і література» (листи Бориса Лазаревського до Микити Шаповала) / В. М. Піскун // Сумський історико-архівний журнал. – 2010. – № VIII–IX. – С. 124–128.
5. Смольницька М. Колегія Павла Галагана в національно-культурному житті України (1871–1920) / М. Смольницька. – Київ : Інститут історії НАН України, 2007. – С. 129, 180, 187, 230, 197, 257, 356–358.
6. Лисий І. Старший син / І. Лисий // Конотопський край. – 1996. – 2 жовт. (№79). – С. 2–3.
7. Лисий І. Як вшановували Кобзаря / І. Лисий // Сільські горизонти. – 1997. – 5 берез. (№ 19). – С. 3.
8. Лисий І. Антон Чехов і Борис Лазаревський / І. Лисий // Сільські горизонти. – 2000. – 9 лют. (№ 12). – С. 3.
9. Лисий І. Життєвий та творчий шлях Б. О. Лазаревського / І. Лисий // Матеріали четвертої Сумської обласної наукової історико-краєзнавчої конференції. – Суми, 2001. – Ч. 1. – С. 80–84.
10. Лисий І. Антон Чехов і Борис Лазаревський // Конотопський край. – 2005. – 9 лют. (№ 12). – С. 4.
11. Гончаренко І. Неопублікованні письма А. І. Куприна / І. Гончаренко // Радуга. – 1966. – № 4. – С. 151–154.
12. Гончаренко О. Як воювали українці в часи російсько-японської війни / О. Гончаренко // Літературна Україна. – 2015. – 19 березня – С. 13.
13. Гончаренко О. Зустріч з Олександром Кошицем / О. Гончаренко // Українська музична газета. – 2014. – № 2 (92). – С. 12.

14. Береговий С. І. Борис Лазаревський про повсякденне життя еміграції в Парижі (за матеріалами щоденника «Ma Vie»: 1927–1929 рр.) / С. І. Береговий, О. З. Силка // Вісник Черкаського університету. – 2020. – № 1. – С. 102–109.
15. Михайлова М. Образ України в збірнику Б. А. Лазаревського «Голос Батьківщини» / М. Михайлова // Всесвіт. – 2008. – № 7–8. – С. 75–79.
16. Шумихин С. Русская Прага, русская Ницца, русский Париж: Из дневника Бориса Лазаревского / С. Шумихин // Диаспора: новые материалы. – Париж; Санкт-Петербург, 2001. – Вып. 1. – С. 645–714.
17. Лазаревский Б. Ma vie. – Рукопис, 1927–1929. / Б. Лазаревский. - Приватний архів С. І. Берегового.
18. Семенко Л. Триумфальний виступ капели «Думка» у Франції / Л. Семенко // День. – 2019. – № 147–148. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://day.kyiv.ua/uk/article>.
19. Лазаревський Б. Обличчя Симона Петлюри / Б. Лазаревський // Тризуб. – 1936. – № 21–22. – С. 27–30.

References

1. Rotach, P. P. (1995). Lazarevsky Borys Alexandrovych. *Ukrainian literary encyclopedia*. Kyiv. V. 3. (in Ukr.)
2. Usenko, P. G. (2009). Lazarevsky Borys Alexandrovych. *Encyclopedia of the History of Ukraine*. Kyiv. (in Ukr.)
3. Lazarevsky, B. (2008). Dark night. *Vsesvit (Universe)*, 7–8. Retrieved from: <http://www.vsesvit-journal.com/old/content/view/485/41/> (in Ukr.)
4. Piskun, V. M. (2010). “Politics to my compatriots, but I think we need culture and literature to move forward” (letters of Borys Lazarevsky to Nikita Shapoval). *Sumskiy istoryko-arxivnyy zhurnal (Sumy historical and archival journal)*, VIII–IX, 124–128. (in Ukr.)
5. Smolnytska, M. (2007). *Pavel Galagan College in the national and cultural life of Ukraine (1871–1920)*. Kyiv: Institute of History of the National Academy of Sciences of Ukraine. (in Ukr.)
6. Lysyi, I. (1996). Eldest son. *Konotopskyj kraj (Konotop region)*, October 2 (79), 2–3. (in Ukr.)
7. Lysyi, I. (1997). How Kobzar was honored. *Silski goryzonty (Rural horizons)*, march 5 (19), 3. (in Ukr.)
8. Lysyi, I. (2000). Anton Chekhov and Boris Lazarevsky. *Silski goryzonty (Rural horizons)*, february 9 (12), 3. (in Ukr.)
9. Lysyi, I. (2001). Life and career of B. O. Lazarevsky. *Materialy chetvertoyi Sumskoyi oblasnoyi naukovoyi istoryko-krayeznavchoyi konferenciyi (Proceedings of the fourth Sumy regional scientific historical and local lore conference)*. Sumy, 1, 80–84. (in Ukr.)
10. Lysyi, I. (2005). Anton Chekhov and Boris Lazarevsky. *Konotopskyj kraj (Konotop region)*, february 9 (12), 4. (in Ukr.)
11. Goncharenko, I. (1966). Unpublished letters of A. I. Kuprin. *Raduga (Rainbow)*, 4. 151–154. (in Russ.)
12. Goncharenko, O. (2015). How Ukrainians fought during the Russian-Japanese war. *Literaturna Ukrayina (Literative Ukraine)*, 19.03, 13. (in Ukr.)
13. Goncharenko, O. (2014). Meeting with Oleksandr Koshyts. *Ukrayins'ka muzy'chna gazeta (Ukrainian music newspaper)*, 2 (92), 12. (in Ukr.)
14. Berehovyi, S. I. (2020). Boris Lazarevsky on the daily life of emigration in Paris (according to the diary “Ma Vie”: 1927–1929). *Visnyk Cherkaskogo universytetu (Bulletin of Cherkasy University. Series: History)*, 1, 102–109. (in Ukr.)
15. Mykhailova, M. (2008). The image of Ukraine in the collection of B. A. Lazarevsky “Voice of the Motherland”. *Vsesvit (Vsesvit)*, 7–8, 75–79. (in Ukr.)
16. Shumikhin, S. (2001). Russian Prague, Russian Nice, Russian Paris: From the diary of Boris Lazarevsky. *Diaspora: novye materialy (Diaspora: new materials)*. Paris; St. Petersburg, release 1, 645–714. (in Russ.)
17. Lazarevsky, B. *Ma vie. – Manuscript, 1927–1929*. Private archive of S. I. Beregovyi. (in Ukr.)
18. Semenکو, L. (2019). Triumphant performance of the chapel “Dumka” in France. *Den (Day)*, 147–148. Retrieved from: <https://day.kyiv.ua/uk/article/poshta-dnya/triumfalnyy-vystup-kapely-dumka-u-franciyi> (in Ukr.)
19. Lazarevsky, B. (1936). The face of Simon Petliura. *Tryzub (Trident)*, 21–22, 27–30. (in Ukr.)

BEREGOVYI Sergiy, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor

Department of Humanities National University of Food Technology,

e-mail: beregovoi_serg@ukr.net,

SYLKA Oksana, Doctor of Historical Sciences, Associate Professor, member of the National Union of Local Historians of Ukraine,

e-mail: omedalieva@ukr.net.

EMIGRANT FROM PARIS WITH THE UKRAINIAN SOUL: REFLECTIONS OF BORIS LAZAREVSKY ON THE PRESENTATION OF UKRAINE IN 1927–1929

Abstract. Introduction. *The urgency of the study lies in the introduction into Ukrainian historiography of the content of manuscripts, including diaries, representatives of the Ukrainian intelligentsia, who in the early twentieth century were in exile. Of special scientific value are records that are introduced into Ukrainian historiography for the first time. These include one of the volumes of B. Lazarevsky's "Diary" for 1927–1929, the study of the content of which in connection with views, beliefs, artistic and journalistic creativity and public work of the writer is just beginning.*

Purpose – to introduce into the Ukrainian scientific space a unique historical source, which is the "Diary" of Borys Lazarevsky for 1927–1929, to expand the study of manuscript heritage of Ukrainian culture in exile in the 20–30's of the twentieth century.

Results – the "Diary" is, so to speak, densely bordered with Ukrainian markers. These are letters from Ukraine from relatives with comments, memoirs about his father O. M. Lazarevsky, reflections on historical and political topics (the last few), records of impressions from Ukrainian art evenings and concerts. B. Lazarevsky, apparently did not have close contacts with circles of the Ukrainian political or cultural elite. None of these people were among his friends. B. Lazarevsky acutely felt the falsity of propaganda moments in the tour of representatives of Ukrainian Soviet culture. He always reacted painfully to attempts to turn a blind eye to the emigrant environment on the policy of the USSR in Ukraine by cultural actions.

Originality. *The article continues to cover the contents of one of the 60 volumes of diary entries of the Russian and Ukrainian writer, public and cultural figure of the Paris emigration space Borys Olexandrovykh Lazarevsky (1871–1936). The proposed materials for the first time present excerpts from the document, which complement the analysis of views and beliefs of the writer on the "Ukrainian question" among Parisian emigrants.*

Conclusion. *The study of the memoirs and epistolary heritage of Borys Lazarevsky is almost absent in modern Ukrainian historiography. This is especially true of his emigration period, the so-called period Silver Age. Analysis and publication of the full content of the historical artifact, which, of course, is the "Diary", is a matter of the future. Meanwhile, the "Diary" is a valuable and important source, the content of which will undoubtedly complement modern Ukrainian historiography in the study of Ukrainian intellectual (literary, scientific, creative) emigration of the 20s of the twentieth century. The article partially covers Borys Oleksandrovykh's attitude to the issues of Ukrainian identity and Ukrainian statehood, presents correspondence with a prominent Ukrainian composer and world-famous conductor, founder of the Ukrainian National Vocational Music School Oleksandr Koshyts (1875–1944). Further prospects of scientific researches are outlined.*

Key words: *epistolary, Ukrainian emigration 1920–30's, Ukrainian culture, Ukrainian literature, Borys Lazarevsky, Olexander Koshyts, chapel "Dumka".*

Одержано редакцією 6.04.2022
Прийнято до публікації 25.05.2022

УДК 94:334.7.012.34:634.115.8-027.512(091)(045)

DOI: 10.31651/2076-5908-2022-1-114-120

ТРОЯК Яна Олександрівна,
аспірантка кафедри археології та спеціальних
галузей історичної науки Черкаського
національного університету
ім. Б. Хмельницького,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1382-6966>,
e-mail: yanatroyak@gmail.com

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ПЕРЕДУМОВИ СТВОРЕННЯ СПЕЦІАЛІЗОВАНОЇ СИСТЕМИ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ КООПЕРАЦІЇ В УСРР (перша половина 1920-х рр.)

У запропонованій статті визначено й схарактеризовано економічні та соціальні чинники генезису спеціалізованої системи сільськогосподарської кооперації та її впливу на господарське життя українського села в роки непу. Доведено важливість створення всеукраїнських фахових центрів, які концентрували зусилля на інтенсифікації складних виробничих процесів в селянському господарстві. Зроблено акцент на тому, що до уваги